

vgenuxj ftYákrhy fl puk[kkyhy {ks=kpk fpfdRI d vH; kl

Mhaske Ashwini Chandrakant¹ & Rasal Ramchandra Gyanu²

¹(Research Scholar, P.V.P. College of Pravaranagar), Ashwinipokale2431@gmail.com

²Head of Department of Economics and Vice Principal, P.V.P. College of Pravaranagar.,
Ramrasal18@gmail.com

Abstract

fi.; kP; k ik.; kurjph महत्वाची गरज म्हणजे भोतीसाठी लागणारे पाणी होय पीक प्रकारात विविधता आणणे o mRi knukr ok< ?Mfo.ks ; kl kBh fl pukps egRo vull; kl k/kj.k vk<Gr-s vgenuxj ftYg; kr ekB} e/; e] y?kq जलसिंचन प्रकल्पांद्वारे कृषिक्षेत्रासाठी पाणीपुरवठा केला जातो; k idYi knokjs vifyrk[kkyhy vkyys [kjhi {ks= o jGch {ks=} fl puk[kkyhy LFoy o fulloG {ks= vkf.k fi dka[kkyhy fulloG {ks=krhy cnykpk vH; kl dj.; kpk iz Ru iLr r l? kskukr dsyk vks ftYg; krhy tyfl puk[kkyhy {ks= fdri vks o R; kr fdri cny >kys vks; kl kBh iLr r l? kskku mi; qR vks iLr r l? kskku n; e l k/kul kephoj vk/kjhr vlu rh Government Of Maharashtra – Comprehensive District Agricultural Plan Of Ahmednagar C- DAP, l o/ ikVcalkjs ; kstukph ixrh o ln; flFkrh n” kfo.kjh ftYgk i fLrdk] vgenuxj ftYgk l kelftd o vifFkd l ekypu ; knu feGfoysh vks ftjkb} d] Mokg] ikol koj i nki .ks voyou vl .kk-चा कृषि क्षेत्रासाठी vR; ko” ; d tyfl pukP; k l ks h o fl puk[kkyhy {ks= ; kpk fopkj gks ks vko” ; d vks vgenuxj ftYg; krhy fulloG fl pu vifyrk[kkyhy ; skjs {ks= ?kVr pkyys vks fofghjokjs vifyrk[kkyhy {ks=kps iek.k ?kVr pkyys vks fl puk[kkyhy LFoy {ks=kps iek.k ok<r vl ys rjh fi dka[kkyhy fulloG {ks=kr ek= ?kV glr vks vfydMP; k dkGkr i tll; eku deli glr vl Y; keGs tyfl pu idYi kr ijd k tyl kBl miyGk ul rks भोतीक्षेत्रात योग्य tyli; oLFki u dj. ks vR; ko” ; d vks

uepuk शकन (Keywords) : fl puk[kkyhy fulloG {ks=} fl puk[kkyhy LFoy {ks=} fi dka[kkyhy fulloG {ks=

[Scholarly Research Journal's](http://www.srjis.com) is licensed Based on a work at www.srjis.com

l sks/ku vksG [k (Introduction) :

पिण्याच्या पाण्यानंतरची महत्वाची गरज म्हणजे भोतीसाठी लागणारे पाणी होय. ihd idkjkr fofo/krk vk.k.ks o mRi knukr ok< ?kMfo.ks ; kl kBh fl pukps egRo vull; l k/kj.k vk<Gr-s भोतीत df=e jhrhus i k. khi j oBk dj. ; kl kBh oxoxGh l k/kus oki jyh tkrkr R; kpk mYys[k fl pukps L=kr vl k dsyk tkrks ; ke/; s foghjh] dii ufydk] ryko] dkyo} ; kpk l eko” k gkrks

vgenuxj ftYg; kr ekB} e/; e] y?kq tyfl pukps idYi] i k>j ryko] dkYgki j calkj} Hkq kjh@l kBo.k calkj]s mi l k tyfl pukP; k i k. kh o mi l k dj. ; kP; k i ed[k l ks h vkgr- vgenuxj ftYg; krhy eGk] HkMknjk gs ekBs idYi rl p xaki j (गोदावरी उर्ध्व कालावा) जि. नाशिक, घोड, कुकडी या पुणे जिल्हयातील मोठया प्रकल्पांच्या कालव्यांच्या पाण्याद्वारे जिल्हयातील क्षेत्र ओलिताखाली आणले जाते या प्रकल्पांची एकूण सिंचन क्षमता २२१ हजार हेक्टर आहे. त्याचप्रमाणे विसापूर, आढळा, पारगाव, घाटशिळ, मांडओहोळ, भोजापूर, माहेसांगवी व सीना या

मध्यम प्रकल्पांची सिंचन क्षमता २९.७५ हजार हेक्टर आहे. जिल्हयात एकूण ८९ लघुपाटबंधारे प्रकल्प आहेत. मार्च २०१६ अखेर पूर्ण झालेल्या कामांची संख्या ३७९५ इतकी असून लाभक्षेत्र ३९०५१ हेक्टर इतके आहे. अहमदनगर जिल्हयातील जलसिंचन स्थिती जाणून घेऊन त्यात अधिक सुधारणा करणे गरजेचे आहे. महाराष्ट्र शासन व जिल्हा प्रशासनाने जलसिंचन विकासावर स्थापनेपासून मोठ्या प्रमाणावर खर्च केला आहे त्याचा लाभक्षेत्रास कितपत फायदा झाला त्याचप्रमाणे जिल्हयातील जलसिंचनाखालील क्षेत्र किती आहे व त्यात किती बदल झाले आहे यासाठी प्रस्तुत संशोधन उपयुक्त आहे. अहमदनगर जिल्हयातील मोठे, मध्यम व लघु जलसिंचन प्रकल्पांमुळे ओलिताखाली आलेले खरीप क्षेत्र व रब्बी क्षेत्र, सिंचनाखालील स्थूल व निव्वळ क्षेत्र आणि पिकांखालील निव्वळ क्षेत्रातील बदलांचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत संशोधनात केलेला आहे.

1. शोधनाची उद्दिष्ट्ये (Objectives):

- 1- जलसिंचन प्रकल्पांच्या मदतीने जलसिंचन क्षेत्रात बदल झाले आहे याची खात्री करणे.
- 2- जलसिंचन प्रकल्पांच्या मदतीने जलसिंचन क्षेत्रात बदल झाले आहे याची खात्री करणे.
- 3- जलसिंचन प्रकल्पांच्या मदतीने जलसिंचन क्षेत्रात बदल झाले आहे याची खात्री करणे.

2. शोधनाची महत्त्व (Significance) :

जलसिंचन प्रकल्पांच्या मदतीने जलसिंचन क्षेत्रात बदल झाले आहे याची खात्री करणे. जलसिंचन प्रकल्पांच्या मदतीने जलसिंचन क्षेत्रात बदल झाले आहे याची खात्री करणे. जलसिंचन प्रकल्पांच्या मदतीने जलसिंचन क्षेत्रात बदल झाले आहे याची खात्री करणे.

3. शोधनाची पद्धत (Methodology):

जलसिंचन प्रकल्पांच्या मदतीने जलसिंचन क्षेत्रात बदल झाले आहे याची खात्री करणे. जलसिंचन प्रकल्पांच्या मदतीने जलसिंचन क्षेत्रात बदल झाले आहे याची खात्री करणे. जलसिंचन प्रकल्पांच्या मदतीने जलसिंचन क्षेत्रात बदल झाले आहे याची खात्री करणे.

l kf [; dh i /nr (Statistics used)

l dyhr dy ; k ekfgrhps fo” लेशन करण्यासाठी सरासरी पध्दत, भोकडा पध्दत, वार्षिक o/nhvj ; k kj [; k l kf [; dh ; l k/kukpk vko” ; dnuj kj mi ; kx dj . ; kr vkyk vkg

चालु वर्शातील मूल्य – मागील वर्शातील मूल्य

$$\text{वार्षिक वृद्धीदर} = \frac{\text{चालु वर्शातील मूल्य} - \text{मागील वर्शातील मूल्य}}{\text{मागील वर्शातील मूल्य}} \times 100$$

vH; kl kps {ks= (Study Area) :

महाराष्ट्र jkT; kP; k e/; Hkkxh m/oZ xknkojh o Hkhek ; k un; kP; k [kks्यात ol y ; k vgenuxj ftYg; kps mRrj v{kk” k 18-2 rs 19-9 v” k o i d j s k k” k 73-9 rs 75-5 v” k vl s Hks&kfyd LFku vkg vgenuxj ftYg; kps {ks=OG 17]196 pksfd-eh- असून क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने हा ftYgk महाराष्ट्र राज्यात iFke dekdokj vkg vgenuxj ftYg; ke/; s , dmk 14 rkyD; kpk l eko” k vkg rs i qhyi ek. ks & tke [kM] i kFkMh] uokl k] Jhxknk] vdkला, कर्जत, भोवगाव, संगमनेर, uxj] jkgkrk] dki jxko] i kjuj] Jhkeij o jkgjh bR; knh- vgenuxj ftYg; kps gokeku l k/kj . ki . ks उश्ण व कोरडे आहे- महाराष्ट्रात अहमदनगर जिल्हा प्रामुख्याने अवर्षणप्रवण क्षेत्र म्हणून ओळखला जातो- ftYg; kps i tD; eku vfuf” pr Lo#i kps vl u i tD; kph okV. kh vl eku vkg ftYg; kps l jkl jh i tD; eku 578-8 fe-eh- vkg vgenuxj ftYg; ke/; s 71-10 VDds {ks= ykxoMh; kX; vl u 32-40 VDds {ks= tyfl puk [kkyh vkg

fo”लेशन व ppk (Result and Discussion)

vgenuxj ftYg; kre/; s dky0; knokjs d ; k tk. k k ; k fl pukoj e; khk vgr- ftYg; kP; k mRrj dMhy Hkxkr m/oZ xknkojh] i dj k vkf. k eGk gs rhu ekBs i dYi vl u R; knokjs vud [18 vkf. k 28 VDds {ks= vkfyr [kkyh vkg ftYg; kP; k nf{k. k & if” pe Hkxkyk i qk ftYg; krhy ?kkM o d pMh ; k i dYi keG 15 VDds {ks= vkfyr [kkyh vkysys vkg ; kf” kok; 7 e/; e o 90 y?kq i dYi keG vud [16 VDds o 5 VDds {ks= vkfyr [kkyh vk. kys tkrs ekB] e/; e] o y?kq tyfl pu i dYi keG ftYg; krhy vkfyr [kkyh vkysys {ks= i qhy RkDrk dz 1 e/; s n” kfoys vkg

rDrk dZ 1 vgenuxj ftYg; krhy ekBj e/; e o y?kq tyfl pu i dYi keG s
vkfyrk [kkyhy {ks=

v-dZ	i dYi	lkk.kh l kBo.k {kerk (TCM)	[kjhi {ks= (हेक्टर मध्ये)	jCch {ks= (हेक्टर मध्ये)	mlgkGh {ks=	foghj ha ph l a[; k	foghj ha}kjs vkfyrk [kkyh y {ks=
1-	ekBs i dYi (दारणा, गंगापूर, भंडारदर, मुळा, उर्ध्व गोदावरी, घोड व कुकडी)	2886-43 %91-00%	125616 %87-6%	164784 %74-1%	15813 %87-8%	47159 %89-1%	109744 %95-07%
2-	e/; e i dYi Hkkt ki j] vk<Gk ekM vkqkG] l huk i kj xko] [kj h ?kkV" khG] fojki j]	146-85 %4-6%	8028 %5-6%	16343 %7-4%	2200 %12-2%	3811 %7-2%	2907 %2-5%
3-	Yk?kq i dYi Xknkojh [kks कृष्णा [kks	138-39 %4-4%	9762 %6-8%	41203 %18-5%	0 %0%	1974 %3-7%	1995 %1-7%
	, dW k	3171-67 %100%	143406 %100%	222330 %100%	18013 %100%	52944 %100%	114646 %100%

L=kr % Government Of Maharashtra : 2012 "Comprehensive District Agricultural Plan Of
Ahmednagar C – DAP", 2007 – 08 to 2011-12 Department Of Agriculture, Ahmednagar
Page No. 63-64.

Okjhy rDR; ko: u vl s fnl u ; rs dh] vgenuxj ftYg; kr ekBj e/; e o y?kq tyfl pu
i dYi keG s vkfyrk [kkyhy [kjhi {ks= vu pZes 87-6 VDd} 5-6 VDds o 6-8 VDds vl u
vkfyrk [kkyhy jCch {ks= vu pZes 74-1 VDd} 7-4 VDds o 18-5 VDds vkgs vkfyrk [kkyhy mlgkGh
{ks= ekB; k i dYi keG s 87-8 VDds o e/; e i dYi keG s 12-2 VDds vl Y; kps fnl u ; rs R; kpi ek.k
ekBj e/; e o y?kq tyfl pu i dYi keG s foghj h nekjs vkfyrk [kkyh vkysys {ks= vu pZes 95-7 VDd} 2-
5 VDds o 1-7 VDds vl Y; kps fnl u ; rs

rDrk dZ 2 pfofo/k L=kr ku d kj vgenuxj ftYg; krhy fl fpr {ks=

%{ks= 100 gDVje/; %

o"Z	fl phr {ks= %100 gDVje/; %			fl puk [kkyhy LFkny {ks=	fi dka [kkyh y fuoG {ks=	fl puk [kkyhy LFkny {ks=kps , dW k fi dk [kkyhy LFkny {ks=k' kh i ek.k %VDd}
	foghj h	dky0; k nekjs	fl puk [kkyhy fuooG fl pu {ks=			
2004&05	2548	594	3141	1317	12145	32-28
2005&06	2518	948	3466	3791	11796	29-0
2006&07	336	959	432	597	1186	32-40
2007&08	336	959	432	597	11858	32-40
2008&09	336	959	432	597	11858	32-40

2009&10	336	959	432	597	11858	32-40
2010&2011	336	2984	432	597	11858	32-40
2011&2012	4125	2984	7109	11360	12952	87-70
2012&2013	4125	1021	7109	11360	12952	87-70
2013&2014	1193	1021	2215	23114	12559	16-90
2014&2015	1193	1021	2215	2311	11757	17-0
2015&2016	1193	1021	2215	2311	11757	17-0
वार्षिक o/nhnj	&53-17	71-88	&29-48	75-47	&3-19	&47-33

L=kr % vgenuxj ftYg l keftd o vkfkd l ekykpuj 2004&05 rs 2015- 16, पृष्ठ क- 36-

mi jkdR rDR; ko: u vl snl u ; rs dh l u 2004&05 e/; s fi dka[kkyhy fuoG {ks= 12145 भांभर हेक्टर होते- R; ki dh fl puk[kkyhy LFky {ks= 1317 'kikj gDVj gkrs r l p fl puk[kkyhy निव्वळ क्षेत्र 3141 भांभर हेक्टर आहे- R; ki dh foghjh o dky0; knokjs dsys tk.kkjs fl pu {ks= vudes 2548 व 594 भांभर हेक्टर होते यावरून कालव्यांच्या तुलनेत विहीरीknokjs gk.kkjs fl pu {ks= vgenuxj ftYg; kr ekB; k i ek.kkr gkrs l u 2015&16 e/; s vgenuxj ftYg; kps , dnk fi dka[kkyhy fuoG क्षेत्र 11757 भांभर हेक्टर हाते त्यापैकी सिंचनाखालील स्थूल क्षेत्र फक्त 2311 भांभर हेक्टर होते तसेच सिंचनाखालील निव्वळ क्षेत्र 2215 भांभर हेक्टर असे कमी दिसून येते- R; ki dh foghjh o dky0; knokjs केले जाणारे सिंचन क्षेत्र अनुक्रमे 1193 भांभर हेक्टर व 1021 भांभर हेक्टर होते ; ko: u dky0; kP; k rnyur foghjhknokjs gk.kkjs fl pu {ks= vf/kd i ek.kkr vl Y; kps fnl u ; rs

vgenuxj ftYg; kr fl pu foghjhps vkfyrk[kkyhy {ks= dky0; kP; k rnyur vf/kd vk<Grs i jnq foghjhknokjs o dky0; knokjs fl fpr gk.kkच्या क्षेत्राचा वार्षिक वृद्धीदर अनुक्रमे - 53-17 o 71-88 vl Y; kus fnl u ; rs dky0; knokjs fl fpt क्षेत्राचा वार्षिक वृद्धीदर वाढल्याचे िल u ; rs nj foghjhknokjs fl fpt क्षेत्राचा वार्षिक वृद्धीदर घटलेला दिसून येतो- R; keGs fuoG fl puk [kkyhy क्षेत्राचा वार्षिक वृद्धीदर देखील& 29-48 brdk ?kVsyk fnl u ; rks

fl puk[kkyhy LFky {ks=kpk okf"kd o/nhnj 75-47 VDds brdk ok<yk ek= fi dka[kkyhy fuoG {ks=kpk okf"kd o/nhnj &3-19 VDds brdk ?kVsyk fnl u ; rks fl puk[kkyhy LFky {ks=kps , dnk fi dka[kkyhy LFky {ks=kP; k i ek.kkpk okf"kd o/nhnj &47-33 VDds brdk ?kVsyk fnl u ; rks fu"d"kl %

, dnjhr vl snl u ; rs dh vkfyrk[kkyhy fuoG fl pu {ks= ?kVr pkyys vkgs fofgjha}kjs vkfyrk[kkyhy ; skkjs {ks= tkLr vl ys rjh R; kps i ek.k ?kVr pkyys vkgs R; keGs fofgjhp; k i k.; kP; k i krGhr ok< ?kMou vk.k.ks vR; ko'; d vkgs vgenuxj ftYg; kr i nhP; k rnyur vyhdMs fi dka[kkyhy fuoG {ks=kr ?kV >kysyh vkgs fi dka[kkyhy fuoG {ks= ok<fo.; kl kBh

fl p[uk[kkyhy {ks= ekB; k iæk.kkr ok<fo.ks xj tps vkg; 'krhl kBh i k.kh ul sy rj fi d[aps mRi knu
 ?krk ; skj ukgh rj i k.kh vl Y; kl i Mhd o ejekM tfeuhr ns[khy pkxys mRlkn u dk<rk ; rs
 Eg.ku 'krh {ks= ; kx; ty0; oLFkki u dj.ks xj tps vkg; tyfl p[ukP; k vk/kfud i/nrhp[oki j
 d: u i k. ; kpk vi0; ; Vkg.ks dkGkph xj t fuekz k >kyh vkg; vgenuxj ftYg; kr ekB} e/; e o
 y?kq tyfl pu i dYlkanu l ekjs 410599 gDvj ykHk{ks= vkg; vl s vl ys rjh vyhdMhy dkGkr
 i t[; eku deh gkr vl Y; keGs ; krhy cgrk k i dYi kar i j d k i k.khl kBk miyc/k ul rks ; kl kBh
 i k. ; kpk dk; [ke oki j dj.ks xj tps vkg;

l nHkZl iph %

Bhalsing R.R., 2009, "Impact of Irrigation crop Diversification in Ahmednagar District, Maharashtra," Shodh, Samiksha and Mulyankan International Journal, August 2009, vol.2, Issue – 7.

Hoja Rakesh, 2006, "Management of water for Agricultural Irrigation watershed and Drainage, Rawat publication New Delhi, pg. 29.

Joshi L.K., 2000, "Irrigation and It's management in Irrigation Need Piradigm shift at participatory Irrigation, Rawat Publication, New Delhi.

x[ks ukj; .k 1987] "i djkdkBph l d d r h] x[ks i ftyd's kll] l xeu j -

*dne ih] 2009] "vgenuxj ftYg; krhy i k.kykv {ks= fodkl dk; dzekps l kekt d vlf.k vlfkld ifj.kke , d
 v/; ; u] l kfo=hckbz Qy] i qk fon; ki hB] i qk] ih, p-Mh- i nohp[i d k f'kr i d k-*

Government of India, 2004, "Ministry of water Resources water Related statistics. "

Government of India, 2007, "Research References and Training Division" ministry of International and Board casting, Pg.3.

Egkj k"v 'kk l u] 2013] "egkj k"v j k T; x[ks fVvj i d j k [kkj] n'kfudk foHkx] l fer efyd i d k'ku] epbz

*egkj k"v 'kk l u] 2004&05 rs 2015&16] "vgenuxj ftYgk l kekt d o vlfkld l ekypu] l kf[; dh dk; ky; ;
 vfkz o l kf[; dh l pkyuky; ;] vgenuxj-*

*egkj k"v 'kk l u] 2004&05 rs 2015&16] "l ol i kv d k k j s ; kstulph i xrh o l n; flFkrh n'kfo.kkj h ftYgk i flrdk] "
 tyl i nk foHkx] ftYgk vgenuxj-*

Government of Maharashtra, 2012, "Comprehensive District Agricultural plan of Ahmednagar C-DAP," 2007-08 to 2011-12, Department of Agriculture, Ahmednagar, Pg. 63-64.

<http://www.mahaagri.gov.in>

<http://www.mahadesh.maharashtra.gov.in>